

Slunce překryté mladším letopočtem 1583 a půlměsíc s křížem, rovněž porušený nápisy a letopočtem 1583. Stav po ukončení restaurátorských prací. Foto P. Jenč, 2013

Historicko- -archeologický výzkum a restaurátorské práce v NPP Jeskyně Na Špičáku

Petr Jenč – Vladimír Peša

Jeskyně Na Špičáku v Jesenickém krasu se řadí k nejstarším písemně doloženým jeskyním ve střední Evropě. Pestrou historií lidského zájmu o zdejší podzemí dokládá značné množství vzácných nápisů, kreseb a maleb na stěnách a stropěch jeskyně, kterých bylo v mramorovém labyrintu o celkové délce 410 m zdokumentováno na 4 000. Nejstarší památky pocházejí již z pozdního středověku a spolu s objekty 16. a prvních desetiletí 17. století připomínají návštěvy prospektorů, někdy spojovaných s alchymisty. Unikátní jeskynní galerie tak mimo jiné zrcadlí období „zlaté horečky“ na Jesenicku za podnikatelského zájmu vatislavských biskupů a mocného rodu Fuggerů. Nejcennější malby v centrální části jeskyně byly na podzim roku 2013 odborně zrestaurovány. Jde zároveň o první restaurátorský zásah v jeskyni na území České republiky.

Jeskyně objevovaná a zapomínaná

Jeskyně Na Špičáku v moravském Slezsku byla objevena pravděpodobně v souvislosti s hornickou činností v průběhu středověku a vstoupila do písemných pramenů již kolem poloviny 15. století. Její zařazení do „Průvodce po důlních dílech Horní Lužice a Slezska“ jí zajistilo po dobu téměř 200 let zájem z řad prospektorů a horníků. Teprve třicetiletá válka změnila nejen politické poměry střední Evropy, ale i dění v jeskyni. Dokladů o jejím navštěvování od poloviny 17. století rychle ubývá spolu s povědomím o hornické minulosti Špičáku. Jeskyně sice za válečných ohrožení nabízela úkryt

okolním obyvatelům, ale její vchod měl být nakonec z bezpečnostních důvodů zazděn. Intenzivnější objevování krás krajiny pohraničních Sudet od druhé třetiny 19. století znovu oživilo povědomí o zapomenuté lokalitě a turistický zájem přispěl k provedení prvních zpřístupňovacích prací v letech 1883/84–1885. Tehdy bylo vybudováno dnešní vstupní schodiště, jeskynní chodby však zůstávaly převážně nízké a místy průlezné jen plazením. Teprve rozsáhlé a z historického hlediska značně problematické zásahy do podoby jeskyně s prostřelením spojovací a výstupní štolý a odstraněním velkého množství jeskynních sedimentů v letech 1954–1955 daly jeskyni dnešní podobu.

Kdo byl autorem první zprávy o jeskyni?

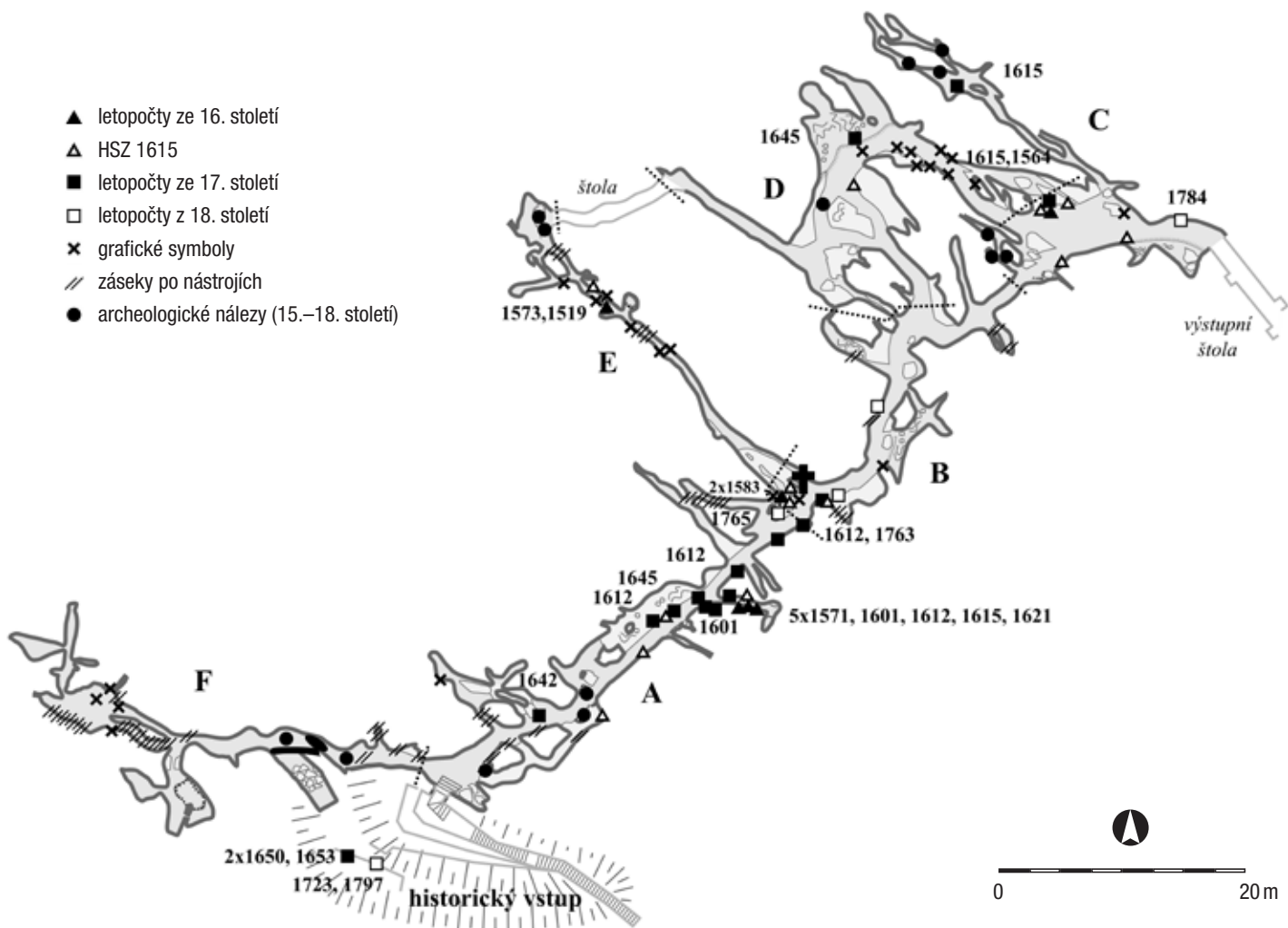
K historii jeskyně dodnes neodmyslitelně patří jméno Antonius Wale, který je tradičně pokládán za autora zmíněného Průvodce. Wale (resp. Antonius Medici) je skutečně historickou postavou – obchodník z Florencie, který měl ve Vratislavi vztah k hornickému podnikání a během svého podnikání rychle zbohatnul. Tato skutečnost spolu s tím, že v Průvodci je autorem první zprávy jmenován jistý Antonius Wale, vedla badatele již od konce 19. století ke spojení Mediceho s autorstvím Průvodce. Tuto konstrukci přejali po 2. světové válce také čeští autoři včetně významného moravského historika a archeologa J. Skutila, takže se spojení Jeskyně Na Špičáku s vratislavským měšťanem stalo

na další půlstoletí nedílnou součástí historie jeskyně. Bylo tomu opravdu tak?

První kdo tuto konstrukci zpochybnil byl překvapivě již v r. 1922 vrchlabský badatel K. Schneider a brzy následoval slezský etnograf a historik W.-E. Peuckert. Jejich argumentace je zřejmá: Průvodce je sestaven z několika jazykově, stylově i obsahově nesourodých částí, které nemohou být připsány pouze jednomu autorovi. Jediná část, kde se objevuje jméno Antonius Wale, se týká Lužických hor a svým místopisem je nejméně důvěryhodná. Autory všech částí Průvodce byli podle lingvistického rozboru Němci, používající pravděpodobně středověký slezský dialekt. Tím se představa o pisateli italského původu stává málo reálnou. Navíc, v části věnované popisu

Jeskyně Na Špičáku je uveden jistý Prokop Hoberg, který anonymnímu autorovi Průvodce poskytl informace o naší lokalitě. Právě tato část Průvodce je topograficky poměrně přesná a dokládá, že informátor – Prokop Hoberg – se v krajině dobře orientoval. Z historického kontextu spolu s Peuckertem předpokládáme, že byl jedním z horníků a prospektorů, kteří působili v jesenicko-zlatohorském rudním revíru.

Průvodce je vlastně jakýmsi středověkým sborníkem volně poskládaných anonymních příspěvků, kterému zřejmě až pozdější úmyslné spojení s historickou osobou Antonia Wale mělo dodat větší důvěryhodnost (podobně jako v soudobých alchymistických spisech). Tento poznatek je důležitý i pro datování celého spisu. Moderní paleografické bádání se přiklání

k jeho sestavení někdy kolem 1570–1580, vznik jednotlivých částí registru lze klást do rozpětí přinejmenším druhé třetiny 15. století. Jakákoliv starší data s přesností na rok je třeba odmítnout jako neopodstatněná.

Historické bohatství jeskyně

Jeskyně Na Špičáku představuje v rámci historicky využívaných jeskyní spolu s Býčí skálou epigraficky nejbohatší dochovanou lokalitu na území České republiky, která je jako jediná zpřístupněna široké veřejnosti. V letech 2003–2010 v jeskyni probíhal rozsáhlý projekt záchranné dokumentace historických nápisů a maleb, který realizovalo Pracoviště speleoantropologie Vlastivědného muzea a galerie v České Lípě (P. Jenč a kolektiv) ve spolupráci s externími odborníky a Správou jeskyní ČR, zejména pracovištěm Správy Jeskyně

Nejstarší letopočtem datovaný epigraf v jeskyni (1519); Dvojitá srdcová chodba (E).
Foto: T. Slavík – P. Jenč, stav k r. 2005

Vyobrazení říšského jablka v Dvojité srdcové chodbě (E). Foto: T. Slavík – P. Jenč, 2005

Na Špičáku (E. Vozábalová). Výsledkem projektu je dokumentace zhruba 4 000 epigrafických objektů (přes 4 900 snímků) v 796 hlavních polohách všech částí jeskyně. V návazné části výzkumného projektu, zahájeného v roce 2011, byla zaměřena pozornost také na detailní prospekci skalních výchozů resp. lomových stěn v okolí jeskyně s dokumentací dalších epigrafických objektů.

Nápisy, vyobrazení a značky v jeskyni byly vytvořeny různými materiály a technikami, jen výjimečně byly do skalního povrchu vysekané, vyryty nebo hrotem nástroje vyťukány. Červené nebo hnědočervené nápisy a malby jsou provedeny speciálními malířskými pigmenty nebo běžnými hlinkami, a spolu s většinou černých objektů psaných uhlím jsou nejstaršími – z 15. až 17. století. Naopak pamětní podpisy grafitovou a inkoustovou tužkou pocházejí nejdříve z 19. století, ale většina jich vznikla až po prvním zpřístupnění jeskyně. Nejmladší podpisy návštěvníků pocházejí ze 40. let 20. století. Přestože jsou nápisy zmiňovány již od r. 1886, jejich význam rozpoznal teprve na počátku 50. let 20. století Josef Skutil, který nám zanechal cenné svědectví především o stavu několika nejvýznamnějších objektů.

Překvapivým pramenem k historii podzemí Špičáku jsou také archeologické nálezy zastoupené fragmenty keramických nádob

a železnými předměty převážně z pozdního středověku a staršího novověku, neboť jeskyně od Skutilovy doby platila za archeologicky sterilní. Nálezy byly objeveny v uplynulých 6 letech jak v rámci projektu systematické dokumentace nápisů, tak pracovníky Správy jeskyní ČR v různých částech jeskyně. Kolik takových pramenů bylo zničeno při úpravách jeskyně v 50. letech minulého století, nelze ani domyslet.

Které objekty jsou nejstarší?

Nejstarší letopočtem datovaný objekt se nachází v Dvojité srdcové chodbě a byl objeven až v r. 2003. Představuje vyťukávaný obraz podoby kolčího štítu se stylizovaným výjevem Adama a Evy pod Stromem poznání a nápis „A(nn)o“ s letopočtem „1519“ a písmeny „hb“. V blízkosti je osamocený petroglyf říšského jablka (symbol pozemské, panovnické moci) a rytina připomínající Aeskulapovu hůl.

Soubor malovaných objektů evidujeme na větvení Hlavní a Dvojité srdcové chodby. Ústřední malba jeskyně – Adorace (uctívání) Kříže, od 60. let 20. století v literatuře nesprávně označovaná jako Kalvárie, je nejen nejvýznamnější historickou památkou jeskyně, ale v prostředí jeskyní Čech, Moravy a Slezska je objektem zcela výjimečným. U paty kříže jsou vyobrazeny dvě modlící se postavy, klanící se svatému Kříži. Tento námět je v renesančním

Malba Adorace Kříže před restaurátorským zásahem (vlevo, stav k r. 2009) a po restaurátorské obnově na podzim roku 2013. Foto P. Jenč

umění od poloviny 16. století zcela běžný, a proto také zde nejspíše zobrazuje představitele vysokého kléru (biskupa) po Kristově pravici (z pohledu Krista) a vlevo osobu světskou (donátora), zde zpodobněnou s korunou. Výjev Adorace je podobně jako sousední malby slunce a půlměsíce proveden tmavě červeným barvivem (tvořeným rumělkou), odlišujícím se od barviv letopočtů 17. a 18. století. Je přitom pravděpodobné, že malby slunce a půlměsíce pocházejí již z 15. století, neboť korespondují se symboly pro zlato a stříbro uvedenými v Hobergově popisu středověké jeskyně; každopádně předcházejí rok 1583. Vlastní Adoraci lze ikonograficky datovat podle analogií do 16. století, s největší pravděpodobností do 30. až 50. let, tzn. do období největšího rozmachu hledání a dobývání zlata a dalších barevných kovů na Jesenicku.

S prospektorským horizontem souvisí nápisy či letopočty datované do 16. a počátku 17. století včetně nejstaršího jména v jeskyni „Sam(uel) Baksor“, datovaného letopočtem 1571. Zajímavý je červený nápis „HSZ“ s datací „1615“, který známe z 12 poloh současné návštěvní trasy jeskyně. Všimni si ho již J. Skutil, ale nepřesné čtení ho vedlo k mylnému spojení s prvním mapováním jeskyně J. Ripperem. Je pravděpodobné, že s prospektorským horizontem souvisí alespoň část grafických symbolů provedených uhlím nebo červeným barvivem (vaginální symboly, lidské obličejce, zkřížené „šavle“ ad.). Podle distribuce objektů se zdá, že nejnavštěvovanější byla vstupní část až k výjevu Adorace Kříže a odtud Dvojitá srdcová chodba.

Historické objekty v jeskyni v kontextu hornictví na Jesenicku

Podle historických pramenů probíhala v nedalekých Zlatých Horách přinejmenším od 1. poloviny 15. století intenzivní těžba zlata s kulminací po roce 1467, kdy tento revír biskupství ve Vratislavi připojilo ke svému majetku. Roku 1510 získal rod Fuggerů, vlivných podnikatelů spřízněných s vratislavským biskupem Janem V. Thurzo, panství Jeseník, kde provozovali důlní činnost. Největšího rozmachu v celém regionu dosáhlo dolování v letech 1550–1560 za biskupa Baltazara z Promnic. Počínaje polovinou 16. století se v okolí začal těžit také

kvalitní vápenec. Hornická historie oblasti se tedy nápadně propojuje s nejstarším prospektorským horizontem nápisů, kreseb a maleb v jeskyni a tento časový úsek podporují rovněž movité archeologické nálezy.

Alchymistické symboly v jeskyni, známé z prospektorského prostředí hledačů drahých kovů, spolu se symbolikou, volbou barviv a malířskými technikami odkazují na zájmy vyšších společenských vrstev, nikoliv na náhodné návštěvníky. Předpokládáme proto, že okolí jeskyně patřilo k významnějším místům důlního podnikání, jehož vlastnické vztahy mohly být legitimizovány v podobě tehdy všeobecně srozumitelných obrazů na stěnách, odkazujících na biskupa a Fuggery a připomínajících, že kolem vrchu Špičák nelze volně těžit bez souhlasu majitele, a to ani skrytě v podzemí. Křesťanská symbolika navíc obecně plnila i funkci ochrannou, zvláště v nebezpečném prostředí dolů a podzemí.

Restaurování jeskynních maleb

Porovnání Skutilova popisu vybraných epigrafických objektů se stavem na fotodokumentaci K. Gregora a P. Zajíčka z r. 1993 a situací posledního desetiletí ukázala závažnou skutečnost, že vlivem působení vlhkosti a prorůstáním sintrů dochází u mnoha nápisů a maleb k jejich zrychlené degradaci – a to včetně objektu Adorace Kříže. V souvislosti s podrobnou dokumentací aktuálního stavu probíhal v letech 2011–2013 souběžný projekt Správy jeskyní ČR, jehož cílem byl podrobný monitoring a vyhodnocení vnitřního klimatu jeskyně s důrazem na restaurátorskou obnovu v prostoru výjevu Adorace Kříže, analýzu pigmentů a pojištění vybraných maleb a nápisů, testování vhodných malířských materiálů a technik a následná restaurace nejvýznamnějších epigrafických objektů v tomto prostoru.

K analýzám historických pigmentů bylo do konce r. 2012 odebráno celkem 11 vzorků. Vzorky barviv byly Ing. Ivanou Kopeckou mikroskopicky analyzovány v dopadajícím světle s použitím optického mikroskopu Leica DML. Analýza organických materiálů byla provedena externě FTIR spektrometrií na FTIR spektrometru Nicolet technikou ATR diamant. Získaná spektra nejsou spektra čistých látek, ale směsí. Dále

se ukázalo, že jednotlivé malby jsou monochromní, provedené pigmenty přímo na vápencové stěně, bez standardního malířského podkladu. Použité pigmenty minium-suřík, rumělká, umbra a okry jsou malířské materiály, a nikoliv náhodně použité lokální zdroje barviv. Pojivem byl pravděpodobně měkký jeskynní sintr (nickamín) nebo jím mohla být i vápenná voda. Technologicky se malby přibližují technice al fresco – malbě do mokrého podkladu. Lze se hypoteticky domnívat, že tvůrci se specifickým prostředím jeskyně počítali již při volbě vhodné technologie pro malby.

Testování malířských materiálů na zkušebních místech přímo v jeskyni prováděl technolog restaurování a konzervace Ing. Martin Dvořák s odbornou restaurátorkou ak. mal. Dominikou Macháčovou, která provedla vlastní restaurátorské doplnění a rekonstrukce více či méně zaniklých částí malby Adorace Kříže a blízkých pozdně středověkých maleb slunce a měsíce s dalšími objekty (černé kříže, datace „1583“, epigrafy „HGL“, „HSZ“ a další).

Restaurátoři ve své práci zvolili neinvazivní rekonstrukční doplnění maleb technikou retuš, tzn. posílení barevných vrstev historických maleb tak, aby došlo ke zvýraznění jednotlivých motivů. Pro doplnění barevné vrstvy byla zvolena původní historická technologie vycházející z laboratorních analýz. Retuš a rekonstrukce byly provedeny tenkým nánosem směsi příslušných pigmentů pojených vápennou kaší. Díky zvolenému postupu zůstávají originální malby izolovány povrchovým nánosem prorůstajícího sintru a odděleny tak od novodobých chromatických doplňků.

Čas na návštěvu

Restaurování vzácných maleb v centrální části jeskyně si vyžádalo také změny v osvětlení, které jednak omezí degradaci historických objektů nežádoucí lampenflórou a zároveň umocní hlubší zážitek návštěvníků z prohlídky jeskyně. Se zahájením turistické sezóny 2014 čeká na návštěvníky Jeskyně Na Špičáku i další překvapení – nové, velmi působivé nasvětlení celé prohlídkové trasy. Je nejvyšší čas jeskyni opět navštívit.

Autoři pracují ve Vlastivědném muzeu a galerii v České Lípě